

DE SOCIOLOGISCHE BRIL

Boekbespreking

Tijd onder druk: tijdsdruk als maatschappelijk probleem

Petrus te Braak

Vrije Universiteit Brussel
ptebraak@vub.be

Tanja van der Lippe (2021) *Waar blijft mijn tijd? Waarom we zoveel willen, moeten en kunnen*. Amsterdam: Prometheus. 256 pagina's, € 20,99, ISBN 9789044641868.

Het afgelopen najaar mocht Tanja van der Lippe de Stevinpremie in ontvangst nemen, een van de meest gezaghebbende academische prijzen in Nederland, die tot doel heeft om de maatschappelijke impact van wetenschappelijk onderzoek te stimuleren. Van der Lippe beschrijft zichzelf in interviews frequent als een wetenschapper die zeer honkvast is qua onderzoeksthema's, in haar geval rond de werk-privébalans, maar die ook structureel op zoek gaat naar nieuwe invalshoeken binnen deze thema's. In de afgelopen jaren heeft ze onder andere geschreven over de impact van thuiswerken op de werk-privébalans, waarbij ze data verzamelde van werknemers uit verschillende organisaties, verspreid over diverse Europese landen (Van der Lippe en Lippényi 2020a, 2020b). In haar recentste boek *Waar blijft mijn tijd? Waarom we zoveel willen, moeten en kunnen* hanteert ze op twee manieren een nieuwe invalshoek: ten eerste is dit boek niet zozeer gericht op academici, maar vertaalt ze haar academisch werk op een toegankelijke manier naar een breed publiek. Ten tweede staat niet de werk-privébalans centraal, als wel tijdsdruk. Verschillende (tijds)sociologen waagden zich al aan een analyse van tijdsdruk: zo beschrijven Hochschild en Machung (2003 [1989]) de tijdsdruk van een specifieke en zeer drukke groep, vrouwen die de zorg voor kinderen en huishoudelijke taken combineren met een betaalde job, en analyseert Juliet Schor (1992) hoe vrije tijd afnam door een toename van tijd besteed aan (huishoudelijk) werk. Van der Lippes aan-

pak verschilt op twee punten substantieel van eerdere analyses van tijdsdruk. Ten eerste hanteert zij een maatschappelijke veeleer dan individuele kijk op tijdsdruk, waarbij ze de druk analyseert bij vrijwel alle groepen in de maatschappij. Ten tweede betreft ze bij haar analyse alle aspecten van onze tijdsbesteding, variërend van werk, huishoudelijke taken, kinderopvang, sociale activiteiten, sport en vrije tijd.

Over tijdsdruk in de samenleving, zeker de Nederlandse, is wel het een en ander te zeggen: Van der Lippe valt direct met de deur in huis door te stellen dat er nergens in Europa minder feitelijke tijdsdruk is dan in Nederland. Ter vergelijking: in Nederland wordt gemiddeld 29 uur per week gewerkt, terwijl dit in België 36 uur betreft. Deze verschillen worden verklaard door het percentage deeltijdwerkers: in Nederland bedraagt dit 40%, terwijl dit in België slechts 17% is. Ondanks deze lage objectieve tijdsdruk ervaren Nederlanders een hoge mate van subjectieve tijdsdruk. Volgens Van der Lippe is de correlatie tussen subjectieve tijdsdruk en het aantal gewerkte uren minder sterk dan men intuïtief zou denken. Dit inzicht, hoewel niet nieuw en eerder ook aangehaald door Judy Wajcman (2015), die betoogt dat dit een gevolg is van digitalisering en de bijbehorende verwachtingen, wordt verder uitgewerkt in *Waar blijft mijn tijd?* Van der Lippe stelt de vraag of tijdsdruk een probleem is, wie erdoor getroffen wordt en wat er aan gedaan kan worden, maar dan vanuit een maatschappelijk perspectief, in plaats van het individuele.

Willen, moeten en kunnen (én, én, én)

De oorzaken van de ervaren tijdsdruk kunnen volgens Van der Lippe gevonden worden in de sociale omgeving. Ze haalt hiervoor drie factoren aan, al geïdentificeerd in de ondertitel, namelijk dat we veel willen, moeten en kunnen. ‘Veel kunnen’ wordt gerelateerd aan technologische vooruitgang. In het boek licht Van der Lippe bijvoorbeeld het argument van de Duitse tijdsocioloog Hartmut Rosa (2013) toe, dat digitalisering niet zozeer een directe oorzaak is van versnelling of tijdsdruk, maar wel beschouwd dient te worden als een *mogelijkheidsvoorwaarde* van versnelling. Technologie dwingt ons niet tot een hectischer leven, maar kan dit wel faciliteren. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van Van der Lippes academisch werk, dat laat zien dat technologische vooruitgang het flexibel, altijd en overal werken mogelijk maakt, maar tegelijkertijd ertoe leidt dat we voortdurend ‘aan staan’ met nefaste gevolgen voor de werk-privébalans. Tijdsdruk ontstaat vervolgens doordat werk en privé door elkaar gaan lopen, een argument dat we ook vinden bij Bittman en Wajcman (2000) die eerder vaststelden dat vrije tijd ‘gecontamineerd’ wordt door werk. Op die manier slaagt Van der Lippe er in om seminale inzichten uit de sociologie van de tijd, door toepassing op het hedendaags leven, begrijpelijk te maken en betekenis te geven voor niet-tijdsociologen. Ze beschrijft hoe deze contaminatie, als gevolg van technologische vooruitgang, leidt tot veranderingen in verwachtingspatronen op de werkvloer, zoals het gemak waarmee de dagelijkse avond-e-mail voor

velen ondertussen routine geworden is. Voor sommigen is die mail noodzakelijk terwijl anderen die ervaren als een contaminatie van hun avondprogramma. Voor iedereen, echter, leiden de verwachtingen die zulke mails met zich meebrengen tot tijdsdruk. Het is aldus niet zozeer de technologische vooruitgang op zichzelf die de oorzaak is van tijdsdruk, maar het is wel de mogelijkhedenvoorwaarde, die heeft geleid tot veranderingen in verwachtingspatronen en vervolgens tot tijdsdruk.

Deze veranderende verwachtingen brengen ons bij de tweede factor achter de ervaren tijdsdruk, namelijk dat we ‘veel moeten’. Van der Lippe wijt dit aan de secularisatie en de verschuiving van religie naar werk als zingevend instituut. Feitelijk, aldus Van der Lippe in navolging van onder andere Jonathan Gershuny (2005), is druk zijn dé norm bij uitstek geworden die ons de status verleent waarop we onze identiteit vormen. Dit is bovendien een zelfversterkend mechanisme, omdat de status die druk zijn ons verleent, ons uiteindelijk nog meer laat werken. Deze protestantse werkethiek blijft echter niet beperkt tot het werk. Het is tegenwoordig ‘én, én, én’ geworden, waardoor ‘meer moeten’ doorgetrokken wordt naar de vrije tijd, het huishouden en de kinderopvang. Wat betreft het laatste zijn er strikte maatschappelijke normen over hoe we omgaan met kinderen die leiden tot tijdsdruk. Door te willen voldoen aan deze stringente normen ervaren vooral deeltijdswerkenden, op zoek naar een alternatief voor status uit een druk werkleven, tijdsdruk. Verderbouwend op *The Second Shift* (Hochschild en Machung, 2003 [1989]), beschrijft van der Lippe dat *doing gender* en de ‘incomplete revolutie’, waarin vrouwen weliswaar meer zijn gaan werken maar mannen geen equivalent deel van de onbetaalde arbeid op zich nemen, leiden tot een substantieel hogere tijdsdruk voor voornamelijk vrouwen.

De derde en laatste factor uit de titel is dat we met zijn allen ‘zoveel willen’. Van der Lippe start vanuit het inzicht dat tijd een *zero-sum game* is waarin we slechts 168 uur per week hebben, en dat een uur gespendeerd aan activiteit A niet meer gespendeerd kan worden aan activiteit B. Om echter meer te doen in minder tijd, wenden we verschillende manieren aan om onze beschikbare tijd te intensiveren, zoals het voortdurend schakelen tussen activiteiten, activiteiten tegelijkertijd of sneller doen, of juist door activiteiten te wisselen voor andere activiteiten die minder tijd kosten. Ook hier past Van der Lippe inzichten uit de sociologie van de tijd toe om maatschappelijke veranderingen te kaderen. Zo beschrijft ze dat intensivering gevolgen heeft voor de manier waarop we sporten. Teamsporten, die een hogere mate van synchronisatie van onze tijd met de tijd van anderen vergen, vervangen we door individuele sporten, bijvoorbeeld in de sportschool, die eenvoudiger te synchroniseren zijn met de temporele structuren van anderen zoals gezinsleden. De afname van het sociaal contact als gevolg van individuele in plaats van teamsporten nemen we erbij als *collateral damage*. Dit is slechts een enkel voorbeeld dat Van der Lippe aanhaalt om te illustreren hoe tijdsdruk leidt tot een afname van het collectief ritme, maar dat juist de afwezigheid van dit ritme ons mogelijk nog meer tijdsdruk

bezorgt, omdat het ons nog moeilijker maakt om onze tijdsbesteding te organiseren en af te stemmen op elkaar. We treffen elkaar namelijk niet meer tijdens de reguliere groepstraining, maar moeten rekening houden met wie wanneer naar de sport-school gaat.

Van der Lippe argumenteert dat kunnen, moeten en willen voortkomen uit de sociale omgeving. Ervaren tijdsdruk is het product van hoe we met elkaar omgaan, wat betekent dat ook oplossingen voor tijdsdruk in de maatschappelijke sfeer gezocht moeten worden. Op dit kritieke punt onderscheidt Van der Lippes analyse zich en gaat zij verder dan de eerder besproken tijdssociologen. Ze beschrijft dat tijdsdruk ongelijk verdeeld is, waarbij vooral vrouwen, ouders en hoogopgeleiden lijden onder tijdsdruk, terwijl gepensioneerden, werklozen en laagopgeleiden minder tijdsdruk ervaren. Door deze laatste groepen wordt juist het gebrek aan tijdsdruk als problematisch ervaren, omdat zij hierdoor niet voldoen aan de geldende maatschappelijke norm. Daarnaast, aldus Van der Lippe, leidt de lagere tijdsdruk bij deze groepen tot een hogere tijdsdruk bij anderen. Een voorbeeld van een Van der Lippes observaties is hoe tijdsdrukken een hogere belastingberekening ontvangen, waardoor zij nog harder moeten gaan werken om deze te voldoen, waardoor de ongelijkheid op zowel financieel als temporeel vlak substantieel toeneemt.

Tijdsdruk tijdens een pandemie

De ongelijkheid in tijdsdruk werd versterkt tijdens de covid-pandemie. *Waar blijft mijn tijd?* werd gepubliceerd in februari 2021, toen in België en Nederland een tweede lockdown gold. Van ouders werd verwacht dat zij tegelijkertijd ouder, psycholoog en leraar werden voor hun kinderen, terwijl media ons waarschuwden dat we toch vooral moesten zorgen voor ritme in ons leven door op een normale tijd op te staan, eventueel een wandeling te maken ‘alsof’ we naar ons werk gaan en we ons tijdens werktijden moesten kleden zoals gebruikelijk, om voor onszelf nog een verschil te kunnen maken tussen werk en vrije tijd. De pandemie loopt diagonaal door het boek heen. Voor sociologen en tijdssociologen in het bijzonder was dit dan ook een zeer interessant tijdsperk voor onderzoek naar ongelijkheid in tijdsbesteding, omdat zoals Scheidel (2018: 28) aanhaalt, een pandemie een ‘horseman of levelling’ is van sociale ongelijkheid. Anderen, zoals Weick (1993), argumenteren juist dat mensen in disruptieve omstandigheden terugvallen op een intensivering van bestaande rolpatronen. In het hoofdstuk stelt Van der Lippe de vraag of de schok van de pandemie zou leiden tot nieuwe gewoonten omtrent tijdspatronen. Deze covid-gerelateerde reflecties in het boek laten mij als lezer met een nogal wrang gevoel achter. De hypothesen hieromtrent doen, nauwelijks twee jaar na publicatie van het boek, wat geda-teerd aan. Verschillende empirische studies, waaronder Belgisch (Van Tienoven et al. 2023) en Nederlands (Meester 2020) onderzoek tonen namelijk dat de pandemie en de daarmee gerelateerde lockdowns nauwelijks leidden tot veranderingen in ge-

nderpatronen omtrent tijdsbesteding. Het wrange gevoel dat ik hier aan overhoud, houdt verband met het gevoel dat we ‘let a good crisis go to waste’. In plaats van de covid-pandemie te gebruiken om de tijdsdruk in onze samenleving aan te pakken, bevinden we ons anno 2023 weer in dezelfde *ratrace* als pré-covid, waarin we dezelfde rol- en tijdspatronen reproduceren als voorheen. Deze vrij pessimistische vaststelling schetst wel zeer duidelijk dat rol- en tijdspatronen weinig veranderlijk zijn en biedt daarmee een mooie illustratie van maatschappelijke inertie. Dat komt van pas de volgende keer dat een journalist twee jaar na een dataverzameling vraagt of er geen recentere gegevens beschikbaar zijn. Van der Lippe neemt in haar boek hierop al een voorschot door te argumenteren dat de pandemie eerder leidde tot een gedwongen in plaats van vrijwillige afname van tijdsdruk en stelt bovendien vast dat er tijdens de covid-periode geen ander alternatief was dan drukte om onze status te etaleren. Naast een wrang gevoel lees ik er een extra bevestiging in van het belang van de toekenning van de Stevinpremie: als tijds- en genderpatronen zo pertinent zijn dat zelfs de meest significante recente crisis ze niet kan veranderen, is onderzoek naar de gevolgen van deze patronen als ook over hoe we wél verandering kunnen bewerkstelligen inderdaad maatschappelijk bijzonder relevant.

Toekomstschetsen in een samenleving waar zelfs een pandemie geen verschil in tijdsdruk teweegbrengt

In een afsluitend hoofdstuk bespreekt Van der Lippe een empirisch experiment waarbij zij, in samenwerking met Wieger Bakker, toekomstscenario's uitwerkt over tijdsdruk in 2040. Deze toekomstbeelden starten vanuit de stelling dat de ervaren tijdsdruk problematisch is: het leidt tot minder ruimte voor zingeving. We hebben geen tijd om stil te staan bij ons gedrag. Bovendien gaat de verhouding tussen inspanning en ontspanning verloren, omdat onze ontspanningstijd gecontamineerd wordt, en verdwijnen sociale zekerheden door tijdsdruk. Ritmes worden gedechroniseerd, wat gevolgen heeft voor ons welzijn. Ten laatste leidt tijdsdruk tot minder aandacht voor inclusiviteit, want wie niet tijdsdruk is, doet niet mee. Aan de andere kant leidt tijdsdruk echter ook tot innovatie. Op basis van deze na- en voordelen van tijdsdruk onderscheidt Van der Lippe twee krachten die, afhankelijk van hun richting onze toekomstige tijdsdruk zullen bepalen: 1) zijn we tevreden over onze levensstandaard of willen we meer, en 2) richten we onze samenleving in met oog voor individualiteit of juist solidariteit? Deze twee krachten leiden tot vier toekomstbeelden. Deze toekomstbeelden zijn zeer levendig beschreven, waarbij Van der Lippe kosten noch moeite spaart op het inpassen van deze toekomstbeelden bij de leefwereld van de lezer. Interessant is dat ik als lezer verwachtte te kunnen ontwaren welk toekomstscenario Van der Lippe zou preferen, maar dit is volgens mij niet het geval. Een discussie in mijn eigen omgeving van tijdsdissociologen, vrienden en familie – waarvoor het boek rijkelijk inspiratie biedt als we even voorbijgaan aan de vraag naar de haalbaarheid van een samenleving die niet meer streeft naar een hogere le-

vensstandaard – maakte ook zeer snel duidelijk dat er zelfs in een relatief homogene sociale omgeving als de mijne moeilijk een consensus bereikt kan worden over het te preferen scenario.

Als empirisch socioloog blijf ik een beetje op mijn honger zitten bij deze toekomstbeelden. Zijn er geen andere toepassingen mogelijk van deze scenario's? Bij het lezen, wellicht aangespoord door de levendige beschrijving, zag ik direct samenlevingstypes voor me. Van der Lippe verwijst zelf een aantal keer naar de verzorgingsstaatregimes van Esping-Andersen (1990) als ze aanhaalt hoe verschillen in tijdsdruk tussen landen samenhangen met het verzorgingsstaatregime. Dit bracht mij op de gedachte of we de toekomstscenario's niet kunnen toepassen in cross-sectioneel onderzoek om huidige in plaats van toekomstige samenlevingen te categoriseren. Het is boeiend om te speculeren over hoe de toekomstbeelden kunnen worden geoperationaliseerd als typologieën van samenlevingsmodellen, op een manier vergelijkbaar met de verzorgingsstaatregimes van Esping-Andersen. Dit zou ons een alternatief perspectief kunnen bieden om verschillen in tijdsbesteding en gerelateerde factoren zoals de balans tussen werk en privé en tijdsdruk te begrijpen. Zeker vanuit Van der Lippes vaststelling dat tijdsdruk veeleer een maatschappelijk dan een individueel probleem is, acht ik dit bijzonder relevant in het licht van toekomstig onderzoek.

Naar een ministerie van Tijd

Van der Lippe schetst overtuigend dat tijdsbesteding een cruciale factor is, zowel een oorzaak als een gevolg van hoe we onze samenleving inrichten. Van der Lippes analyse onderscheidt zich van eerdere analyses van tijdsdruk door te stellen dat tijdsdruk een maatschappelijk probleem is dat alle groepen in de samenleving treft en bovendien samenhangt met vrijwel alle deeldomeinen van onze samenleving, een visie die nauwelijks twee jaar na publicatie van *Waar blijft mijn tijd?* geëchood wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau (Verbeek-Oudijk et al. 2023). De toekomstscenario's overtuigen de lezer ervan dat er inderdaad nood is aan, zoals Van der Lippe voorstelt, een thematisch ministerie van Tijd – Catalonië zou hiervoor als voorbeeld kunnen dienen – waarin beleidsmaatregelen getoetst worden op de gevolgen voor tijdsdruk, op een manier die zeer gelijkaardig is met hoe het CBS in Nederland en het Rekenhof in België tegenwoordig verkiezingsprogramma's doorrekenen op hun economische consequenties. Tijd blijft namelijk een zero-sum game en elke verandering in tijdsbesteding heeft een effect op andere vlakken.

Met *Waar blijft mijn tijd?* schreef Van der Lippe een eloquent boek, waarin ze kernideeën uit de tijdssociologie op een overtuigende wijze combineert om de reikwijdte van het probleem tijdsdruk en onze tijdsbesteding in de hedendaagse samenleving te analyseren. De pandemiegerelateerde hoofdstukken tonen zelfs onbedoeld hoe inert en pertinent onze problematische relatie met tijdsdruk is. Het boek biedt daarmee niet alleen een zeer geslaagd overzicht in de oorzaken en ge-

volgen van tijdsdruk, maar opent ook de maatschappelijke discussie over hoe we als samenleving dienen om te gaan met tijdsdruk. Daarmee is het boek volgens mij – zonder de intentie om uw tijdsdruk tijdens het zomerverlof te verhogen – een leestip, voor sociologen om hen bewust te maken van hoe tijd ongetwijfeld samenhangt met hun eigen onderzoeksdomeinen, voor beleidsmakers omdat beleidskeuzes gevolgen zullen hebben voor tijdsdruk en voor het algemene publiek als herinnering dat tijdsdruk geen gevolg is van hun individuele maar vooral van maatschappelijke keuzes.

Literatuur

- Bittman M en Wajcman J (2000) The Rush Hour: The Character of Leisure Time and Gender Equity. *Social Forces*, 79(1): 165–189. DOI:10.2307/2675568.
- Esping-Andersen G (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Gershuny J (2005) Busyness as the Badge of Honor for the New Superordinate Working Class. *Social Research*, 72(2): 287–314.
- Hochschild A en Machung A (2003 [1989]) *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*. London: Penguin.
- Meester M (2020) Vrouwen de was, man aan het werk: coronacrisis nauwelijks effect op rolpatronen. *Intermediair*, 15 april.
- Rosa H (2013) *Alienation and Acceleration*. Berlijn: Suhrkamp.
- Scheidel W (2018) *The great leveler: Violence and the history of inequality from the stone age to the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
- Schor JB (1992) *The Overworked American. The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.
- Lippe T van der en Lippényi Z (2020a) Beyond Formal Access: Organizational Context, Working From Home, and Work–Family Conflict of Men and Women in European Workplaces. *Social Indicators Research*, 151(2): 383–402. DOI:10.1007/s11205-018-1993-1.
- Lippe T van der en Lippényi Z (2020b) Co-workers working from home and individual and team performance. *New Technology, Work and Employment*, 35(1): 60–79. DOI:10.1111/ntwe.12153.
- Tienoven TP van, Minnen J, Glorieux A, Laurijssen I, Braak P te en Glorieux I (2023) Locking Down Gender Roles? A Time-Use Perspective on Gender Division of Household Labour during the COVID-19 Pandemic Lockdown in Belgium. *Journal of Family Issues*, 44(3): 654–680. DOI:10.1177/0192513X211054463.
- Verbeek-Oudijk D, Hardus S, Broek A van den en Reijnders M (red) (2023) *Sociale en Culturele Ontwikkelingen Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wajcman J (2015) *Pressed for Time: The Acceleration of Life in Digital Capitalism*. Chicago: Univer-

sity of Chicago Press.

Weick KE (1993) The Collapse of Sensemaking in Organizations: The Mann Gulch Disaster. *Administrative Science Quarterly*, 38(4): 628–652.

Over de auteur

Petrus te Braak is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoeksinteresses richten zich op de sociologie van de tijd, onderzoeksmethodologie, percepties en urban studies.